

A JOBBÁGYFELSZABADÍTÁS KELET-EURÓPÁBAN

Már a cím is félrevezető és pontatlan. Kelet-Európa-fogalma még a magyar tudományosságban is erősen vitatott, sokféle értelmezést kapott, nem is beszélve a külföldi tudományosságról. De ha ettől el is tekintünk, s a továbbiakban „az Elbától keletre” eső európai területeket beleértjük, az oszmán birodalom európai részeivel együtt, marad a jobbágyfelszabadítás pontatlan fogalma.

Itt is az elnevezések különbözőségével kezdhetjük, mint néhány évvel ezelőtt Király K. Béla, aki kellő óvatossággal csak a kelet-közép-európai jobbágyok emancipálásáról beszélt. A magyar nyelvben és a történetírásban a jobbágyfelszabadítás fogalma az általánosan használt, mert ez ad kellő hangsúlyt az 1848-ban kitört forradalomnak, amely ezt a kérdést is megoldotta. A Habsburg-birodalom egykori területeiből kikerült mai államokban ugyancsak az ennek megfelelő kifejezés használatos, az NDK történészei is ezt emlegetik néha, de gyakrabban az agrárreform kifejezést. Ezt szokták használni Románia vonatkozásában is. A szovjet történettudományban a parasztreform kifejezés gyökeresedett meg. Az egykori oszmán birodalom területén lévő államok többnyire semmiféle elnevezést sem használnak, mert a nemzeti függetlenség elnyeréséről vagy visszaszerzéséről beszélnek, s ennek kapcsán kerül szóba a parasztek földtulajdonhoz juttatása. De olykor agrárforradalomról is esik szó. A lengyel történészek az egykori Orosz–Lengyelország, az ún. Lengyel Királyság viszonyaiból kiindulva csak a parasztek földtulajdonhoz juttatásáról írnak, utalva ezzel is arra, hogy az itteni változás idején nem voltak már lengyel területen jobbágyok. Ez az utóbbi mozzanat jó néhány más területen is felvetődhet, legalábbis egyes paraszti rétegek vonatkozásában, az oszmán birodalom rájait sem szokták a szó európai értelmében jobbágynek tekinteni. S ha a nemegyszer évtizedekre elhúzódo reform további, országokon és tartományokon belüli sajátosságaira is kitérnénk, még további kételyek vetődhetnének fel.

És mégis — a nagy különbségek ellenére, melyekre a következőkben még utalunk — van valami közös, ami ezeket a változásokat, reformokat, forradalmakat összeköti. A 18. század utolsó évtizedei és a következő század első két harmada — a jobbágyfelszabadítás megvalósításának évtizedei — ebben a néhány nagy birodalom között megosztott, de ezeken belül és alul roppant tarka Kelet-Európában — lényeges módosulást hoztak az agrárviszonyokban, márpedig ez az egész terület ekkoriban még lényegében mezőgazdasági jellegű volt, a kézművesség és a nagyipar csekély kezdeteivel. A változás jellegének megítélését, értékelését hagyjuk a dolgozat végére. Kísérjük meg, madártávlatból, a folyamat lényegének a megragadását.

Az agrárviszonyokból kell kiindulnunk, pontosabban a földtulajdon-viszonyokból. Az alábbiakban még jelzendő különbségeken túlmenően az általános vonás: a művelés

alatt álló földterület nagyobb része, szinte azt is mondhatnák, legnagyobb része, a parasztok birtokában volt, akik azt saját felszerelésükkel művelték. Kétségtelen, nagy különbségek adódtak abból, vajon ez a paraszti művelés a magyarországihoz hasonlóan a szántót tekintve elkülönült paraszti (jobbágyi) telkeken folyt, vagy maga a szántóterület is még faluközösségi birtokban volt. Ez utóbbi esetben is, még a föld újrafelosztásával együtt, a megművelt terület zöme paraszti gazdaságok használatában állt. Ugyancsak jelentős különbségek adódhatnak abból a szempontból, vajon a paraszti gazdaságnak volt-e valamilyen törvényben rögzített joga a föld használatához, vagy egyszerűen csak a szokásjog kérdése volt ez. A Habsburg-birodalom, meg az egykori lengyel–litván Rzecz Pospolita egész területén, függetlenül attól, hogy ennek legnagyobb része ekkorra már orosz uralom alá került, de még az oszmán területen is megvolt ez a birtoklási jog, a rája a Balkánon tasaruf-ot, írást kapott arról, hogy használhatja a földet.

Persze ez a föld, a szántó, a legelő, az erdő – minden a földesúr tulajdonának számított. Ez a földesúr lehetett az egyház, az állam (a balkáni oszmán terület nagy részén már csakugyan közvetlenül az állam), az uralkodó, a legtöbb esetben persze a feudális uralkodó osztály tagjai. Ennek a tulajdonjognak az alapján követelték meg és hajtották be a parasztoktól a különböző szolgáltatásokat.

Mielőtt azonban ezek kérdésére rátérnénk, még egy jelenséget kell jelezni a földbirtokviszonyok szempontjából. Az oszmán terület kivételével mindenütt egyebütt találkozunk a majorsági gazdaság, vagyis a földesúr saját kezelésében álló, a jobbágyok robotmunkájával termelő nagybirtok tényével. A második jobbágyság területén (az eredeti porosz tartományok, a két Mecklenburgi Nagyhercegség, a Habsburg-birodalom, a Rzecz Pospolita) ez a majorsági gazdaság (a porosz Vorwerk, az ebből származó lengyel fołwark stb.) nagyjából a 16. századtól felbukkanó jelenség volt. Orosz birodalmi területen inkább csak a 18. századtól, a két dunai fejedelemségben még később találkozhatunk vele. Az utóbbi évtizedek gazdaságtörténeti szakirodalma sokat foglalkozott ezzel a jelenséggel, anélkül, hogy akár eredetére nézve valami egységes, elfogadható magyarázat született volna, még kevésbé tudjuk lemérni ténylegesen a majorság arányát a művelt terület egészében. Inkább csak impressziók alapján kockáztatjuk meg azt a hipotézist, hogy ez legfeljebb a – hangsúlyozzuk – megművelt terület 15–20%-ára terjedhetett ki, adott korszakunkban egyes területeken még növekedett is, másutt ezt a növekedést állami törvények megakadályozták.

Itt még egy olyan mozzanatot kell említenünk, amely részben az előbb említett földbirtoklási paraszti joggal is összefügg. A második jobbágyság területének nagy részén azt tapasztalhatjuk, hogy a csakugyan földesúri kezelésben álló majorsági földterület jelentős, alkalmasint nagyobb része ténylegesen ugyancsak a parasztok birtokában van, csakhogy jogilag már más mérce szerint, szerződés alapján. A nem földesúri, hanem paraszti (rusticalis, a magyar gyakorlatban úrbéri) föld mintegy közjogi alapon nyugszik, az itteni szolgáltatásokat, birtokviszonyokat az állam szabályozza, vagy legalábbis elvileg mindenki elismeri ehhez való jogát. A majorsági föld birtokviszonyai magánjogi jellegűek voltak.

Oszmán birodalmi területen elvben ez a különbség ismeretlen volt. A föld egészében a szultán tulajdona. Az ebből az általános elvből elkülönített föld (a teljes magántulajdonban álló мүлк, a kegyes alapítványokat szolgáló vakuf) terjedelmében jelentéktelen, vagy legalábbis annak mondják. Az európai feudalizmusra emlékeztető szolgálati hűbértulajdon,

a szpáhi-birtok korszakunkra még megmaradt, de éppen 1839-ben a Tanzimat (reformkor) keretében indult meg ennek felszámolása, az egykori földesúri birtok közvetlenül állami tulajdonba került. Majorsági birtok nem volt.

Csakugyan nem volt? Ezzel kapcsolatban olyan jelenségre kell utalnunk, amely emlékeztet a majorsági birtokra. A csiftlikről van szó. Bár erre vonatkozólag is sok kutatás folyt az utóbbi évtizedekben, az elvi sajátosságokon túlmenően elég keveset tudunk a jelenség tényleges szerepéről. Azt lehet tudni, hogy a csiftlikek a földesúr (vagy óvatosabban: a földet birtokló egyén) saját kezelésében álltak, s ezt paraszti robottal, bérmunkával, felesbérletben vagy (Boszniában pl.) saját maga művelte meg. A csiftlik tulajdonjogának a kérdése, valljuk meg, teljesen homályos, érdemben azonban valóban a földesúr tulajdonában lévő földterületnek lehet tekinteni. Elvben tehát csakugyan a kelet-európai majorságra emlékeztetett. A lényeges különbség azonban az volt, hogy egyrészt a csiftlikek száma jóval csekélyebb volt, mint a majorságoké. Az 1878-ban felszabadult bolgár területen a következő évben végrehajtott orosz összeírás mindössze 207 csiftliket számolt meg. A másik különbség: a csiftlik területe jóval csekélyebb volt a tényleges földesúri majorságokénál, átlagban 10–30 ha nagyságú földbirtokok voltak ezek, a 100 hektáros nagyságrend már teljesen kivételes volt. Ugyanakkor nem lehet szó arról, hogy ez kifejezetten a feudális uralkodó osztály tagjainak a kezében volt. Térjünk vissza a biztos fogódzóhoz, az 1879-es bulgáriai orosz összeíráshoz: a 207 csiftlik közül 104 török tulajdonban volt, 22 görög, 17 pedig bolgár tulajdonos kezében (a fennmaradó 64 esetében az összeírók nem tudták megállapítani, ki a tulajdonos.). A görög és bolgár tulajdonos már nem volt a feudális uralkodó osztály tagja. Valamiféle mini-majorságoknak tekinthetjük a csiftlikeket, (elnézést kérve a szokatlan kifejezésért tudományos folyóiratban)? Talán mégis ez a legrealisabb megközelítése a jelenségnek.

A megművelt földterület jóval nagyobb része tehát közvetlenül a parasztok birtokában volt, s ennek fejében tartoztak szolgáltatásokkal. Ezeknek a szolgáltatásoknak a jellegéről, mértékéről, formáiról igen hosszasan lehetne írni. Álljunk ellen a kísértésnek, és próbálkozzunk meg itt is a nagyon durva általánosítással. S akkor ahhoz a triviális megállapításhoz jutunk, hogy a feudális járadéknak mindhárom formája, a munka-, a termény- és a pénzjáradék egyaránt megtalálható volt. Ezen a triviális megállapításon túlmenően azonban talán mégis valamivel többet is tudunk mondani.

Egyrészt: a munkajáradék ott volt jelentős, ahol saját kezelésű földesúri majorság állt fenn. Az oszmán területen még az állam is hajtott be robotszolgáltatást, a szpáhi-birtokok állami kézbe vétele előtt is. Ahol az állam szabta meg a jobbágyi kötelezettségeket, mindenütt kiterjedt a robot mértékének a megszábasára is, a Mária Terézia-féle különböző urbáriumokban, s a Habsburg-birodalom nyugati tartományaiban ezt még nem is arányosította a jobbágytelek nagyságával, mint Magyarországon. A negyedtelkes jobbágy ugyanannyi robottal tartozott, mint az egésztelkes. Ez mutatja persze azt, hogy ezekben a tartományokban a robotot ténylegesen már valamelyik másik szolgáltatási forma váltotta fel, többnyire a robot pénzben történő megváltása.

A terményjáradék elvben mindenütt megvolt, sőt talán azt lehet mondani, hogy ez volt a legelterjedtebb járadékforma, ha a dolgokat statikusan nézzük, s a jobbágy-felszabadítási folyamat kezdetén, tehát valamikor a 18. század végén fennálló helyzetet vizsgáljuk. A dolgok dinamikáját tekintve azonban egész világos, hogy a terményjáradék egyre inkább háttérbe szorult a pénzjáradékkal szemben. A gazdaságilag fejlettebb tarto-

mányokban a pénzáradék már mindkét másik járadék helyébe lépett az esetek többségében, az oszmán birodalmi reformok is ebbe az irányba mutattak. Az orosz terület volt az, ahol a földesurak gyakran mindhárom járadékformát alkalmazták még, mert a háromnak külön-külön csak kis mértékben történő emelése jóval csekélyebb paraszti ellenállásba ütközött, mint valamelyiknek nagyobb mérvű növelése.

Az egész területre viszont érvényesnek tekinthető a pénzáradék fokozott elterjedése. Ez részben a gazdasági fejlődéssel függött össze, az árutermelés kiterjedésével, részben állami ösztönzésre történt, részben a jobbágyfelszabadítás első lépéseivel függött össze. A Lengyel Királyságban a reform előestéjén már jóformán kizárolagossá vált a pénzáradék, de a balkáni területen is ezzel a fejlődési menettel találkozhatunk.

Külön probléma volna annak megvizsgálása, hogy az egyes járadékformák aránya, az ezekben bekövetkezett változások, a járadék egésze milyen megterhelést jelentett a paraszti gazdaság számára. Egyértelmű, hogy a robot, különösen abban az esetben, ha mértékét semmi sem korlátozta (ez volt a helyzet Poroszországban meg Oroszországban pl.), a legsúlyosabb terhet jelentette, hiszen a paraszt saját gazdasági teendőit nehezítette. Csakhogy korántsem volt általános jelenség ebben az önkényes formájában. Az is világosnak tűnik, hogy a pénzáradék viszonylag a legkevésbé terhes, persze abban az esetben, ha a termények piaci értékesítésének a lehetőségei kellőképpen biztosítva vannak. Ez pedig megint csak nem tekinthető általános jelenségnek. A legvalószínűbb az, hogy a terményjáradék volt a legkevésbé súlyos a tényleges helyzetet illetően, már csak fokozatos visszaszorulására való tekintettel is.

Éppen csak említeni kell még, hogy a földesurakat megillették különböző kiváltságok: korcsmáltatási, malomtartási jog, vadászati és halászati privilégium stb. — csak az oszmán birodalom nem ismerte ezeket a jogokat. Másrészt a paraszt első fokon a földesúr joghatósága alá tartozott, innen ugyan fellebbezhetett az állami hatóságokhoz a második jobbágyág számos területén, vagy éppenséggel az állam tiltotta meg törvényben az ilyen fellebbezést, mint Oroszországban. Megint az oszmán terület a kivétel, csakhogy itt a birodalom hanyatló szakaszában az igazságszolgáltatás korruptsága, az állami hatóságok önkénye bőven pótolta a földesúri joghatóság hiányát. És lehetne még említeni a serdülő jobbágygyerekek belső szolgálati kényszerét a földesúr személyes szolgálatában, amely porosz területen dívott, Oroszországban meg egyenesen a parasztok egy (igaz, hogy kis számú) részének a földtől való elszakításához vezetett, meg egyéb, a parasztok hátrányos helyzetét megszabó intézményeket és törvényeket.

Lépünk azonban a felszabadítást megelőző helyzettől tovább. Csak egy mozzanatot szükséges leszögezni: a parasztok helyzetében, szolgáltatásaik jellegében, jogi megítélésükben mutatkozó, lényeges különbségek a korábbi, évszázados történelmi fejlődés következményei, jóval kisebb részben állami intézkedésekből fakadtak. Minthogy korszakunkra az egyes területek állami hovatartozásában jelentős változások zajlottak le (gondoljunk csak az egykor Kelet-Európa területének nagy részét kitevő Rzecz Pospolita teljes felosztására), a parasztok helyzetében megmutatkozó különbségek messzemenően nem estek egybe a konkrét államhatárokkal. A jobbágyfelszabadítás maga mégis az akkor érvényes határok között, az akkor fennálló államhatalom kereteiben ment végbe. Ez szükségessé tette a felszabadítás konkrét formáinak a változatosságát egy-egy államon belül is, amit az államhatalom a legtöbb esetben tudomásul is vett.

Az adott jobbágyrendszer fennállt, sőt úgy-ahogy működött is. (Nevezzük az egyszerűség kedvéért jobbágyrendszernek, még azokban az esetekben is, amikor jogilag a parasztok nem voltak jobbágyok, mert a jogi finomságokat kevésbé észlelték, mint a szolgáltatások súlyát.) Úgy-ahogy, ez lényeges mozzanat. De az államhatalom mindenütt igyekezett biztosítani ezt a működést, törvényekkel, rendeletekkel, igazságszolgáltatással, ha kellett, fegyveres erővel. Az uralkodó osztály számára ez a rendszer már évszázadok óta biztosította létét, gazdasági és ebből fakadó politikai hatalmát, még akkor is, ha ezt az utóbbit ténylegesen az abszolút uralkodó tartotta a kezében. Miért került sor bármiféle változásra ebben a rendszerben, amely olyannyira megfelelt az uralkodó osztálynak és a hatalom legfelső birtokosainak?

Függetlenül attól, vajon csakugyan olyannyira megfelelt-e (a köztudat mindenesetre ezt tartotta), volt néhány tényező, amely a változást sürgette, előbb vagy utóbb kikényszerítette.

Az első: a gazdasági fejlődés. A fennálló rendszer már egyre nehezebben biztosította a mezőgazdasági termelés normális menetét. Nagyon világosan látszott, hogy a jobbágyi robot egyre kevésbé elegendő a nagybirtok megműveléséhez, hiszen a jobbágyok rosszul dolgoznak. Az európai mezőgazdasági forradalom vívmányainak a bevezetése, új kultúrák meghonosítása, de akár a vetésforgóra való áttérés is nehéznek, sokszor lehetetlennek tűnt. A parasztok érdektelensége a termelés növelésében jelentős tényezője volt ennek. A parasztság nagy tömege, és ennek tényleges földhözkööttsége akadályozta a gazdaság egyéb ágainak a kifejlődését. A feudális rendszer bomlásának a jelei fokozódó ütemben kiütköztek anélkül, hogy ennek arányában kibontakozhattak volna az új tőkés rend csirái.

Másrészt a legfejlettebb nyugat-európai területek nyomása, Anglia (és Hollandia) után Franciaország átlépése a feudalizmusból a kapitalizmusba, s azután a kapitalizmus fokozatos térhódítása egyéb nyugati országokban egyre erősödő nyomást gyakorolt a kelet-európai országokra, rákényszerítve őket a változtatásra. Más kérdés, hogy ez a kényszerítés olykor fegyveres formákban is történt, és olykor korábban következett be, mint ahogy azt az alig mozduló belső fejlődés szükségessé tette volna. Európai, sőt világléletről van itt szó, további kifejtésére még csak jelzésszerűen sincs szükség. A tőkés átalakulás kívánta meg a mezőgazdaságban is a tőkés termelési mód uralomra juttatását, a parasztság munkaerejének teljes felszabadítását. Ez a jobbágyfelszabadítás alapvető, de alkalmasint a kortársak által a legkevésbé figyelembe vett, a legkevésbé tudatosított oka.

Volt egy másik, nagyon is tudatos ok, amelyről azonban a kortársak, különösen az uralkodó osztály tagjai, inkább hallgattak, csak ritkán emlegették. Ez a paraszti elégedetlenség a fennálló helyzettel. A francia forradalom mérhetetlen jelentőségű változásai teljesen reflektált formában nyilván aligha jutottak a parasztok tudomására. Valamit azonban mégis hallottak, különösen ott, ahol a közelben francia csapatok jelentek meg a napóleoni korszakban. Márpedig azok Moszkváig és Dalmáciáig meg az Ión-szigetekig is eljutottak. S ahová nem jutottak, ott is keringtek hírek arról, mi történt másutt. De akár ettől függetlenül is, a parasztok saját helyzete elég okot adott az elégedetlenségre.

Ez az elégedetlenség állandóan jelen volt. Jelen volt a robot hanyag végzésében, a hatóságokhoz intézett panaszokban, a szökés — persze, alaposan megszűkül — lehetőségeiben. Jelen volt nyomatékosabb formákban, a szolgáltatások megtagadásában. És jelen volt paraszti fegyveres megmozdulásokban, felkelésekben, igaz, általában csak helyi

jelleggel, vagy kevésbé azon túlmenve. A korszak fontos jellegzetessége, hogy a késő középkori nagy parasztfelkelésekhez hasonló jelenségre már nem találunk. A helyi felkelések, a földesúr elleni személyes terror azonban nem volt kivételes jelenség, és olykor széles visszhangot kiváltó megmozdulásokra is került sor, mint 1846-ban Nyugat-Galiciában. A nagy parasztháború hiánya nyilván az államapparátus nagyobb erejével és hatékonyságával magyarázható. Csakhogy a hadsereg, amelyet végszükségben be lehetett vetni, s be is vetették, maga is zömmel parasztokból rekrutálódott. Az államhatalom csúcsain elhelyezkedőknek azért okozott komoly gondot a paraszti elégedetlenség, s azért is voltak ők inkább hajlandók a reform valamilyen formájára, mint a feudális uralkodó osztálynak a fennálló helyzethez ragaszkodó zöme. Mert még ezek közt is akadt jó néhány, aki saját gazdasági nehézségei miatt vált valamiféle változás hívévé.

Saját nehézségei miatt meg elméleti, humanitárius és egyéb megfontolásokból. A földesúr, aki nap mint nap láthatta jobbágysai gyűlölködő pillantásait, ugyanakkor üres óráiban francia filozófusokat olvasott, nem érezte tisztának a lelkiismeretét a parasztok helyzete miatt. Különösen a francia változások után, az európai liberális gondolkodás elterjedésének az évtizedeiben a feudális uralkodó osztály tagjai, akik közül sokan személyesen is tapasztalták utazásaik során a nyugati viszonyokat, a formális szabadság kiteljesedését, óhatatlanul a parasztok helyzetének gyökeres javítását kívánták (nagy ritkán saját birtokaikon meg is valósították).

A soknemzetiségű Kelet-Európában még egy lényeges mozzanatot kell figyelembe venni. A tárgyalt évtizedekben formálódtak ki Kelet-Európában a modern burzsoá nemzetek. A nemzet az esetek túlnyomó többségében valamelyik nagy birodalom fennhatósága, uralma, elnyomása alatt találta magát (ennek az uralomnak és elnyomásnak különböző formái közepette, amelyeken a 20. század majd lényegesen túl tud lépni). A kialakuló nemzeti mozgalom egyrészt a parasztookban, a nemzet nagy többségében, tudatosítani kívánta a nemzethez való tartozást, a mozgalom politikai céljainak az eléréséhez pedig szüksége is volt a paraszti tömegekre, bármilyen szerények is voltak ezek a nemzeti célok, a teljes függetlenség és állami szuverenitás végcéljához képest, amely csak az oszmán birodalmi területen vetődött fel. A parasztok nemzeti öntudatosítása, bekapcsolása a nemzeti politikai mozgalomba viszont elképzelhetetlen volt a parasztok osztályköveteléseinek legalábbis figyelembe vétele nélkül. Nemzeti megfontolásból tehát a földesúr éppúgy valamiféle változásnak a híve lett, mint egyéni filozofikus vagy emberbaráti hajlamokból. A nemzeti mozgalomnak azok a vezetői pedig, akik nem tartoztak a feudális uralkodó osztályhoz (és nemcsak oszmán területen voltak olyan kis népek, amelyeknek nem volt saját feudális osztályuk), elvben még inkább a jobbágyfelszabadítás hívei lehettek. Hogy ez a gyakorlatban csak az oszmán birodalmi népek esetében volt így, más kérdés, konkrét okokból magyarázható, de az ilyesfajta részletkérdésekbe nincs módunk elmélyedni.

A nemzeti mozzanat azonban, akár földesurak voltak a nemzeti mozgalom vezetői, akár nem, mindenképpen kihatott a jobbágyfelszabadítást megelőző tervezetésekre. Ezekből ugyanis nagyon sok volt, és megint csábító, de hosszadalmas feladat volna ezek akár csak futólagos ismertetése és elemzése. Megint csak a lényegre szorítkozva: ilyen tervezetéseket voltak, minél később került sor a felszabadításra, annál inkább, és annál szélesebb körű ismeretek, a bel- és külpolitikai változásokból levonható következtetések alapján.

A jobbágyok felszabadítására, a parasztkérdés, az agrárviszonyok rendezésére elvont elméleti találgatásokon túlmenően objektíve két minta állt rendelkezésre, az angol és hamarosan a francia. Az Egyesült Államokkal csak nagyon kevesen ismerkedhettek meg, annyira eltérő volt, nemcsak szubjektív ítéletük, hanem az objektív helyzet alapján is, hogy távoli analógiakon és nagyon messzinek tűnő lehetőségeken túl konkrét útmutatást nem nyújthatott.

Maradt tehát az angol és a francia minta. Nagyon durván leegyszerűsítve a dolgot; az agrárkérdés megoldása úgy, hogy minden föld a földesúr tulajdonába kerül, és úgy, hogy minden föld a paraszt tulajdonába kerül. A leegyszerűsítés annál durvább, mert a kortársak vétképp nem így látták. Pontosabban, úgy tűnik, az angol mintát egyáltalában nem látták, abban az értelemben, hogy az angliai fejlett tőkés viszonyok a kortársak számára az ipar mintáját jelentették, az alkotmányos állapotok, a politikai megoldás mintáját, de az agrárkérdés megoldására egyáltalában nem jelentett mintát.

Maradt a francia minta. Ez természetesen szorosan kapcsolódott a francia forradalomhoz, ezért sokak számára eleve elutasítandónak számított. A földesúr a nemzeti javak eladásától nem tudta elválasztani a nyaktiló emlékét. Sokak számára persze éppen ezért volt kívánatosabb a francia megoldás, mert nyilvánvalóan radikális volt.

Közvetlenül egy mozzanatra nem árt figyelmeztetni. Akárki és akármilyen megfontolásokból töprengett a jobbágyfelszabadítás módozatain, a legkritikább esetben számolt ennek tisztára gazdasági jelentőségével, lehetséges következményeivel. Jobbágyfelszabadítás és utána bekövetkező szabad tőkés fejlődés — ilyen közvetlen összefüggést kevesen láttak meg. Kissé általánosabban a polgárosodást már sokan emlegették, de ez sok minden mást jelentett, elsősorban politikai liberalizmust, és megint nem állt közvetlen összefüggésben a jobbágyfelszabadítással. A jobbágyfelszabadításra erkölcsi, nemzeti, politikai megfontolásokból lesz szükség, ennek megfelelően gondolkodott és tervezett mindenki. Ez a magyarázata annak is, hogy a jobbágyok személyének teljesen szabaddá tétele, a földesúri joghatóság felszámolása és egyéb, ehhez hasonló teendők senkinek sem okoztak fejtörést. Ezt mindenki természetesnek vette, aki bármilyen formában kívánatosnak tartotta a változást.

Ugyancsak egyetértés volt nagyjából abban, hogy a jobbágyi szolgáltatásokat egyszerre vagy fokozatosan kell megszüntetni. Ez a jobbágy személyes szabadságának és az erkölcsi megfontolásnak a követelménye volt egyaránt. Csakhogy a szolgáltatás a földesúr jövedelmét jelentette, ebből élt meg. Ha ez elmarad, akkor mi lesz vele? A szolgáltatások felszámolásának a kérdése így kapcsolódott össze óhatatlanul a földtulajdon kérdésével. A földesúr ennek fejében kapja a szolgáltatásokat. Ha ezeket elveszti, akkor legalább magát a földet kell tulajdonában megtartania. Függetlenül attól, hogy ez a föld az ő kizárólagos tulajdona, vagy a parasztnak is van használati joga hozzá. (A kétféle változat, láttuk, csak a második jobbágyág által jellemzett területen volt ismeretes.) Ebből pedig logikusan következett, hogy tehát az egész földnek a földesúr korlátlan polgári tulajdonába kell kerülnie. A szabad paraszt majd bérmunkás lesz, ha eddig robotolt, vagy bérlő, ha eddig egyéb szolgáltatásokkal tartozott. Az élet minden megrázkódtatás nélkül mehet tovább.

Ez a megoldás természetesen egyoldalúan a földesúr javára oldotta volna meg az agrárkérdést. Az ismert, gyűlölt vagy lelkesen üdvözölt francia minta persze ennek tökéletesen az ellenkezőjét sugallta. Minden földet a paraszt tulajdonába kell adni, legalábbis minden földet, amelyet eddig használt és birtokolt. De ennél a félmegoldásnál a

legkevesebben maradtak meg. Mert hiszen, ha a paraszt dolgozza meg a földet, s ezért az őt illeti meg, akkor ez az egész földre is érvényes. Vagyis az egész földet, a majorságit is, az erdőket és a legelőket is a parasztok tulajdonába kell adni. Az már nagyon is mellékes kérdésnek tűnt ezek után, vajon az egykori földesuraknak, akik minden földjüket, létfeltételüket ezzel elvesztik, jár-e valami kárpótlás vagy nem. Aki eljutott odáig, hogy minden földet a parasztok tulajdonába kell adni, s természetesen minden eddigi szolgáltatást is megszüntetni, az többnyire a földesúri kárpótlást is fölöslegesnek találta.

Az előző megoldás – minden föld a földesúré – a földesurak számára természetesen nagyon is megfelelőnek tűnt. De ahol először láttak hozzá a jobbágyfelszabadításhoz már a polgári átalakulás perspektívájában, Poroszországban, a kormányzat mégsem ezt a legjobbnak látszó felfogást tette a magáévá, hanem – megint durva általánosítással – a föld megosztását az egykori földesurak és az egykori jobbágyok között. Nem a más esetben majd nagyon is érvényesülő nemzeti szempont játszott itt szerepet, hogy a parasztokat meg kell nyerni a nemzeti szabadságharcnak, bár a Napóleontól elszenvedett nagy vereség után indult meg a reform. A megosztásban azonban szerepet játszott az a megfontolás, hogy a parasztok teljes megfosztása a földtől egy csapásra nyugtalan és bizonytalan társadalmi elemet hoz létre, amelynek létfenntartásáról nehéz lesz gondoskodni, az ipari foglalkoztatás lehetőségeinek híján, az állami adóztatás is megnehezül. Ugyanakkor a szabad földtulajdonnal rendelkező szabad parasztság adóalanyának is megfelelő, s az állami rend szilárd alapját is jelentheti a gyanús forradalmi elképzelésekkel szemben. Ezért tehát a paraszti földet, vagy legalábbis annak nagyobb részét át kell engedni az egykori jobbágyoknak. A földesurak földjének jelentős része megmarad, most már minden kötelezettségtől mentes polgári tulajdonként, s ezért a feudális uralkodó osztály is hajlandó lesz elfogadni a reformot.

Ezzel az ignorált angol és a többnyire elutasított francia minta mellé odakerült még egy harmadik: a föld megosztása parasztok és földesurak között. 1807 után ez a minta vált a legismertebbé, és a legtöbb helyen a tervezetekben ez került a központba. A második jobbágyság területén, és Poroszország mellett ez a Habsburg-birodalmat jelentette, meg az egykori lengyel területeket, ennek a megosztásnak meg is voltak az előzményei a rusticalis és a dominicalis föld kettősségében, még jogi alapokra is lehetett hivatkozni. A nemzeti mozgalmak vezetői számára is ragyogó megoldás volt, ahol paraszti tömegekre volt szüksége a nemzeti mozgalomnak, de nemesek játszottak benne vezető szerepet. Oroszországban a poroszországihoz hasonló megfontolásokból álltak mellé sokan, még a hatalom csúcán lévők közül is néhányan. Hiszen ez a megoldás azzal biztatótt, hogy mindkét fél számára elfogadható, legalábbis egy ideig, a reform megvalósításának az idejére. A távolabbi fejleményeket általában nem mérlegelték. Hiszen végül is, a porosz minta szintén csak megvalósulóban volt, végérvényes ítéletet bajos lett volna róla hozni.

A megosztás gondolatának természetes velejárója volt, hogy a volt földesurakat kárpótolni kell, akár a parasztoknak átadott földért, mint Oroszországban, akár a megszüntetett szolgáltatásokért, mint sokfelé egyebütt. Valójában a kárpótlást mindkettőért szánták, a föld vagy a szolgáltatás alapulvétele inkább csak a kárpótlás mértékét szabta meg.

Hangsúlyozzuk, az előző tervezetek során – az oszmán terület kivételével – mindhárom megoldás szóba került, és különösen sok fáradságot szántak annak megoldására, honnan kerüljön elő a földesurak kárpótlása. Ezek azonban megint részlet-

kérdések. Ha a tervezetéseket számba vesszük, akkor úgy tűnik, a legkevesebben szóltak az első megoldás, a teljes földesúri tulajdon mellett. Nem mintha ennek olyan kevés híve lett volna, a hatalmas latifundiumok urai meg a kisbirtokos nemesek általában ezt óhajtották, csakhogy közülük elég kevesen szólaltak meg. Voltaképpen jóval több szószólója volt a második, a teljes paraszti földtulajdonnak. Utópikus szocialisták, forradalmi demokraták, paraszti származású értelmiségiek a nemzeti mozgalom soraiban eléggé gyakran és szenvedélyesen emeltek szót a megoldás mellett.

A legtöbb terv, elképzelés, óhaj azonban a harmadik megoldást pártolta, a megosztást, akár humanitárius megfontolásokból, akár fiskális szempontokból, akár a nemzeti mozgalom érdekében. A legszélesebb skála is itt alakult ki: a föld hányadrésze jusson a parasztnak, mennyi a földesuraknak, milyen alapon számítsák ki a kárpótlást, hogyan biztosítsák. Ahol a nemzeti mozzanat szerepet játszott, ott nem lehetett ezt közvetlenül a paraszttól megkívánni. De józan közgazdasági megfontolások is arra vezettek, hogy ezt a parasztnak egymagukban és egyszerre nem tudják kifizetni. Éppen ezek a fontolgatások voltak a legreálisabbak, ezek vették leginkább figyelembe a valóságos helyzetet, gazdasági és nemzeti szempontból egyaránt.

Ezzel szemben az oszmán birodalom területén más helyzetet találunk. Egyrészt néhány esetben nem is volt idő az előzetes tervezetésekre. Másrészt, ahol volt is, ott is arra való tekintettel, hogy a feudális uralkodó osztály, vagy az állam csakis ellenségként tekinthető, nincs hazai feudális osztály, amelyet a nemzeti szabadságharcnak meg kell nyerni, a tervezetek egyértelműen a második megoldás, a teljes paraszti földtulajdon mellé sorakoztak. A földesúri kárpótlás kérdése ugyancsak nem okozott problémát, hiszen miért kellene az ellenséget kárpótolni. Ezért általános deklarációkon az elképzelések nem is mentek túl. Persze, oszmán területen, ahol nemzeti szempontból az egyetlen elképzelhető megoldás a teljes nemzeti függetlenség volt, ezek az általános deklarációk is megfelelőek a reális helyzetnek. Ha a nemzeti függetlenség meglesz, valóban nincs már helye kárpótlásnak vagy egyéb teendőnek a paraszti földtulajdon kapcsán. Más kérdés, hogy a függetlenség megszerzése végül is szakaszokban történt meg, és akkor valamilyen formában mégis sort kellett keríteni a kárpótlásra.

Nem lehet feladatunk természetesen az egyes államokban végrehajtott reformok megismertetése. Pusztán rövid felsorolásról lehet szó. A két Mecklenburgi Nagyhercegségben nem is beszélhetünk jobbágyfelszabadításról, mert itt a paraszti föld elvétele és a majorsághoz csatolása már korábban végbement, mielőtt a kérdés egyáltalán felvetődött volna. Gyakorlati minta volt viszont a kérdés első megoldásához. Mintául is vette az orosz kormányzat a balti kormányzóságokban, ahol 1816–1819 során kimondotta a jobbágyok személy szerinti felszabadítását, ugyanakkor a földet egészében a földesurak tulajdonává nyilvánította. Majd a század derekán, újabb parasztmozgalmak hatására lesz kénytelen ezt úgy módosítani, hogy a földterület egy részét mindig parasztnak kell bérbe adnia, amivel végül is a megosztásos megoldáshoz közeledett.

A fontos porosz minta az 1807-es Stein-féle reformmal kezdődött, amely kimondta a személyes felszabadítást, és lehetővé tette a szolgáltatások megváltását a föld egy részének a földesúr számára való átadása útján. Különböző, a parasztnak számára hol kedvező, hol hátrányos módosítások után az 1848-as forradalom vetette fel újra a kérdést, az 1850. évi törvény már elutasította a föld útján történő kárpótlást, és azt a szolgáltatások 6%-os tőkésítése mellett a földbirtokosoknak idővel kisorsolandó, kamatozó állami

kötvények formájában adta meg, a parasztokat pedig kötelezte az összeg utólagos, idővel történő megfizetésére. A gyakorlati lebonyolítás során ez a megoldás vált az általánosan elfogadottá egyéb államokban is.

A Habsburg-birodalomban, előzetes, tétova és alapjában véve eredménytelen intézkedések után az 1848-as forradalom oldotta meg a jobbágyfelszabadítást, a megosztásos formában, úgy, hogy az örökös tartományokban a parasztok tulajdonukba kaptak minden földet, amelyet addig bármilyen jogcímen birtokoltak, de az ugyancsak 6%-kal tőkésített szolgáltatások egyharmadát (az ún. jobb birtokjogú parasztok) vagy kétharmadát (a rosszabb birtokjogúak esetében) maguknak a parasztoknak kellett megfizetniük, a megvalósítás a porosz minta szerint történt. Magyarországon csak az úrbéres (rusticalis) területet kapták meg a parasztok tulajdonukba, a kárpótlást viszont az állam vállalta megára. A földtulajdonhoz jutók körét a forradalom idején, majd a végrehajtás során is valamelyest bővítették, az állami kárpótlás elvét fenntartották, nagy részét mégis a parasztsággal fizették meg földtehermentesítési pótlék (adó) címén.

Oroszországban a krími háborúban elszenvedett székelyteljes vereség után vetődött fel most már konkrétan a jobbágyreform szükségessége. Az 1861-es törvény a magánföldesúri parasztokat juttatta földtulajdonhoz, de úgy, hogy az addig általuk birtokolt föld egy részét (mintegy 10–30%-át) a földesurak tulajdonába adta. A kárpótlást nem a szolgáltatásokhoz, hanem a kapott földmennyiséghez arányosan szabták meg, elég magas áron, és ugyancsak porosz mintára oldották meg. Később a felszabadítást kiterjesztették az ún. állami és koronauradalmi parasztokra (1866, ill. 1863), itt nem történt meg az addig használt és eleve is a magánföldesúri jobbágyokénál nagyobb területű föld egy részének elvétele. 1863-ban, a lengyel felkelés idején, a Lengyel Királysággal szomszédos kormányzóságokban az eredeti törvényt a parasztok javára módosították, azonnal kötelezővé tették a földhözjuttatást (orosz területen ez csak 1881-ben történt meg). A Lengyel Királyságban, ahol a jobbágyokat már 1807-ben személy szerint felszabadították, s azok tulajdonképpen bérlőknek számítottak, az 1863-as felkelés leverése után hoztak földhöz juttató törvényt, amely minden eddig birtokolt földet a parasztok tulajdonába adott, sőt ezen felül az állami birtokokból még mintegy 1 millió hektárnyi földet juttatott a kevés földdel rendelkező vagy föld nélküli parasztoknak. A két utóbbi esetben az eredetinél a parasztok számára kedvezőbb megoldás végrehajtása nyíltan politikai megfontolásokból történt. Ez a föld szabad tulajdonná vált, míg az eredeti orosz területen az ún. juttatott föld szabad forgalma tilos volt, vagyis a jobbágyfelszabadító törvény volta- képpen újra a földhöz kötötte a parasztot, hiszen nem adhatta el.

A két dunai fejedelemség egyesüléséből létrejött Romániában 1864-ben az agrárreformot elutasító parlamenttel szemben a fejedelem népszavazás után emelte törvényerőre az agrárreformot. Ez meghagyta az ún. Szervezeti Statutumokban 1831-ben és 1832-ben rögzített elvet, amely a nagybirtok megművelt területének egyharmadát a földesúr kezére adta, kétharmadát pedig a parasztoknak. Ezt a kétharmadot most megkapták tulajdonukba, később még állami földekből osztottak is földet a nincstelen parasztoknak. A földesúri kárpótlás itt is porosz mintára valósult meg. A paraszti földtulajdont csak parasztnak volt szabad eladni, húsz éven át, amivel itt is, Oroszországhoz hasonlóan, a parasztokat a földhöz kötötték.

Az eddigiekben azokat a rendelkezéseket pillantottuk át, időrendben, amelyek a föld megosztásával, állami törvényekkel mentek végbe. Most időben vissza kell kanyarod-

nunk az oszmán birodalom területén kialakult államokhoz. Az első (1804) és a második (1815) szerb felkelés során a török földesurakat elkergették, csakhogy a második után az oszmán fennhatóság megmaradt, s vele a török földesurak hatalma, a csiftlikeken magánjogi jelleggel. Az 1833-ban kiadott szultáni hatt-i-serif viszont felszámolta a szerb fejedelemség területén az oszmán agrárrendszert, a parasztokat földjük tulajdonosává tette, az egykori földesurak kárpótlását az állam vállalta magára, a birodalomnak fizetett évi adó formájában. Az 1878-ban újonnan szerzett területeken ugyancsak paraszti tulajdonba került a föld, itt azonban a porosz mintára tőkésített kárpótlást a parasztok az államnak fizették, az állam pedig külföldi kölcsön segítségével egy összegben fizette meg. A parasztok a gyakorlatban az államnak járó annuitásokat nem térítették meg.

Görögországban a legáttekinthetlenebbek az agrárviszonyok. Itt az oszmán uralom idején még görög kézben lévő nagybirtok is létezett a török mellett. Az 1821-ben megindult szabadságharc során a török birtokokat elvették, csakhogy ezeknek csak kisebb része került a parasztok birtokába, nagyobb részét nagybirtokosok szerezték meg, vagy az állam vette át nemzeti föld címén. Ebből osztottak ki földet parasztoknak, 1871–1911 között 265 000 ha területet. Ha Szerbiában arról lehet szó, hogy az egész föld a parasztok tulajdonába került, Görögországban ez csak részben történt meg, a további rendezés már az első világháború utáni agrárreformra maradt. Lényegében ugyanez volt a helyzet Bosznia-Hercegovinában, ahol az 1878-as okkupáció után az osztrák–magyar hatóságok voltaképpen meghagyták a feudális viszonyokat, a meglévő agalikeket, amelyek teljes földesúri tulajdont jelentettek, illetve a parasztok kezében lévő birtokokat, de továbbra is feudális terhekkel. Az annexió után megkezdték ugyan a feudális viszonyok felszámolását, de érdemben ez is már az első világháború utáni agrárreformok során valósult meg.

Bulgáriában, Szerbiához hasonlóan, az 1877/78-as orosz–török háború során a földesurak elmenekültek, birtokuk, meg az állami föld egészében a parasztok kezébe került, akik addig is művelték. A békekötés után az egykori földesurak vissza próbáltak térni, a megszálló orosz hatóságok azonban 1878 augusztusában rendeletet hoztak arról, hogy a visszatért tulajdonos ügyét kivizsgálják, s ha 1877 előtt kegyetlenkedett, akkor elítélik. (Egyébként is igazolnia kellett tulajdonjogát.) Két földesurat csakugyan halálra is ítélték (azután angol nyomásra az ítéletet száműzetésre változtatták), s ezek után a földesurak visszaszivárgása megszűnt. Többen közülük már az orosz csapatok megérkezése előtt eladták földjüket, általában gazdag parasztoknak, s ez az eladás 1878 után is folytatódott. Mintegy 447 000 hektárnyi terület került eladás útján paraszti kézre. Ez az egész szántóföldnek kb. negyedrészt tette ki. A többi voltaképpen ingyen került a parasztok tulajdonába. Kelet-Rumélia területén viszont, amely 1885-ig még közvetlenül oszmán fennhatóság alatt állt, a parasztoknak meg kellett fizetniük a földesurak kárpótlását. 1885 elején a Bolgár Fejedelemség területén törvényt hoztak arról, hogy a korábban föld nélküli parasztok is, ha 10 éven át egy csiftlikben dolgoztak, megkaphatták a földet tulajdonukba, az addig fizetett bér 7–8-szoros összegéért, erre az államtól kaptak kölcsönt. A rendezés sokáig húzódott, a parasztok eladósodásuk miatt nem tudták megfizetni az államtól kapott kölcsönt. Ez a rendezés viszont csak az egykori csiftlikek területét érintette. Az állami földet (az egykori szpáhi-birtokot) eleve a parasztok szerezték meg. Érdemben itt is a föld egésze a parasztok tulajdonába került.

A reformoknak tehát voltaképpen két típusa volt, a végrehajtás és az eredmények szempontjából, az elsőt belül két altípussal. Az első típus ugyanis az, ahol a reform

érdemben „felülről” valósult meg, a még erősen feudális jellegű államhatalom intézkedései révén. A két altípus megkülönböztetését a reform kiváltó oka teszi szükségessé. Vagy a polgári forradalom volt az, amely legalábbis az elv kimondását kiharcolta (a Habsburg-birodalom, részben Poroszország, a Lengyel Királyság), vagy eleve az államhatalom kezdeményezésére indult meg a reform (megint részben Poroszország, illetve Oroszország és Románia). A felülről végrehajtott jobbágyfelszabadítás eredménye a föld megosztása volt az egykori jobbágyok és földesurak között. Ahol a forradalom indította meg a jobbágyfelszabadítást, ott általában megtartották a parasztok a földjüket, netán még kaptak is hozzá, ahol csak reformról volt szó, ott az addigi földbirtok egy részét elvették tőlük a nagybirtok javára. Az ehhez a típushoz tartozó területen elvéve azzal a megoldással is találkozunk, hogy az egész föld a földesurak tulajdonába került. Egészében ez csak a két Mecklenburgban valósult meg, a balti területen a parasztok bérlet formájában megtarthatták földjüket.

Az alapvetően másik típust az egykori oszmán területen láthatjuk, ahol a feudális rendszer felszámolása „alulról” ment végbe, az oszmán feudalizmus felszámolásával a feudális uralkodó osztály eltűnt, a föld egészében a parasztok tulajdonába ment át, vagy legalábbis jórészt, de részben megmaradt a nagybirtok (Görögország). A nagybirtok fennmaradásának persze itt sajátos helyi okai voltak, a nemzeti szabadságharc menete, a korábbi osztályviszonyok, vagyis a nem török nagybirtok léte, ami az egyéb balkáni területen ismeretlen volt.

Kelet-Európa tehát két nagy típusra osztható a jobbágyfelszabadítás szempontjából, az oszmán birodalmi fejlődés, számos analógia ellenére éppen az agrárviszonyok tekintetében, a korábbi történelmi fejlődés következtében más jelleget mutat. (Korábbi munkánkban éppen ezért nem is tárgyaltuk a balkáni fejlődést.)

A kérdés az, vajon ennek ellenére lehet-e az egész terület vonatkozásában közös sajátosságokról beszélni a jobbágyfelszabadítás vonatkozásában? Úgy tűnik, a durva általánosítás eddig is alkalmazott módszerét tovább folytatva, bizonyos sajátosságokat ki lehet tapintani.

Az első és legalapvetőbb az egykori jobbágy, vagy óvatosabban fogalmazva, függésben lévő paraszt személy szerinti teljes szabadságának a megadása. Ez a kibontakozó új kapitalista rend szempontjából alapvető kérdés volt, a rendi különbségek felszámolása (bármennyire durva általánosítás is rendekről beszélni). Még Oroszországban is lényegében véve erről volt szó, ha itt a rendekhez való tartozás kötelezettsége fenn is maradt (forma szerint csak 1918-ban törölték el).

A másik, ehhez kapcsolódó közös vonás a feudális jellegű és eredetű szolgáltatások megszűnte, a paraszt szabad gazdálkodásának lehetősége. Ez akkor is érvényes, ha a későbbiekben még találkozunk feudális jellegű termelési viszonyokkal a felesbérlet vagy a ledolgozás formájában.

A harmadik: a parasztok jelentős része szabad földtulajdonhoz jutott. Ez talán a legkiáltóbb általánosítás, hiszen hogyan is lehet szabad földtulajdonnak nevezni az oroszországi parasztok földjét, amely nem elidegeníthető (1906-ig). Egyéb kötöttségeket is lehetne még említeni. Lényegében véve mégis igaz a szabad földtulajdonra vonatkozó megállapítás.

Ezzel kapcsolatban pedig egy újabb jelenséghez jutunk, amely független a két alapvető típustól, mindkét területen megtalálható, legfeljebb eltérő arányokban. A föld

nélküli parasztságot éppenséggel a reform menete teremtette meg (Poroszország), vagy a reform előtti utolsó évtizedekben már jelentős számban volt jelen (a Lengyel Királyság, bizonyos mértékig Magyarország). De jelentős volt a földnélküliek aránya Görögországban is, a múlt század dereka táján becslések szerint a parasztság 5/6-a maradt föld nélkül. Másutt viszont éppen a reform akadályozta meg a nagy számú föld nélküli réteg kialakulását (Oroszország, Románia). Oroszországban a reform során eleve föld nélkül felszabadított parasztok, a korábban belső szolgálatra rendelt cselédek és a havi ellátmányosok elhanyagolható mennyiséget jelentenek.

És végül: a nagybirtok fennmaradása. Egyedül a balkáni terület egy részén nem maradt nagybirtok a rendezés után. (A 10–30 ha nagyságú csiftlik-maradványok Bulgáriában vagy Szerbiában bizonyára nem sorolhatók a kelet-európai értelemben vett nagybirtok kategóriájába.) A nagybirtok a gazdaságilag általában fejlettebb területeken – átmeneti nehézségek után, amelyek a saját felszerelés hiányából is adódtak – át tudott térni a tőkés termelési módra, vagyis alapvetően a bérmunka alkalmazására. Kevésbé fejlett területeken még sokáig kellett a ledolgozás meg a felesbérlet megoldásaihoz folyamodnia. Oroszországban ezért is tapasztalható a magánkézben lévő nagybirtok fokozatos szétmállása, Romániában szinte kizárólagos a bérleti gazdálkodás a nagybirtokon.

Itt vissza kell térnünk egy pillanatra a reformot megelőző tervezetések kérdéséhez. Láttuk, a tervek többsége a föld megosztását célozta, azt a megoldást, amely a legtöbb esetben meg is valósult. Nyilván nem azért, mert a legtöbb terv erre irányult, hanem azért, mert abban a tényben, hogy a legtöbb tervezet ezt javasolta, az tükröződött, hogy ez volt a reális megoldás. Éspedig az adott osztályviszonyok miatt, az ennek érdekeit szem előtt tartó államhatalom ereje miatt. Világos, hogy az új balkáni országok, amelyek – a görög kivételével – már valóban kapitalista országok voltak, pontosabban: polgári berendezésű országok, nem kísérleteztek a nagybirtok fenntartásával, hanem egyértelműen állami intézkedésekkel is elősegítették a paraszti földtulajdon egyeduralmát. Ez azonban az egész kelet-európai területnek csak kis részét jelentette. A terület zömén a nagybirtokkal találkozunk a jobbágyfelszabadítás után is. Vagyis a porosz utas fejlődéssel, ahogy Lenin fogalmazott, szembeállítva ezzel a kedvezőbb amerikai utas fejlődést.

Gazdaságtörténeti szempontból persze a legfontosabb kérdés az, mi volt a jobbágyfelszabadítás vagy agrárreform szerepe a további kapitalista fejlődésben? Csakugyan olyan jelentős mértékben elősegítette? A jobbágyok felszabadításával megteremtette a nagyipar munkaerejét? A választ óvatosan kell megfogalmaznunk. Az biztos, hogy a jobbágyfelszabadítás egyik része, s nyilván a legfontosabb része volt annak az átalakulásnak, amely megteremtette a kapitalista fejlődés kereteit, a polgári rendszert. Azonban egyrészt bizonyos területeken nem hozta létre nagy méretekben az ipari tartaléksereget, mert a parasztot földhöz kötötte. Másrészt, és ez még sokkal fontosabb, a tőkés fejlődés lehetőségét teremtette meg, bizonyos előfeltételeit, és nemcsak a jobbágyfelszabadítás egymagában, hanem számos egyéb korabeli változás az intézményekben, a jogrendszerben stb. Más kérdés, hogy ezt a lehetőséget, az előfeltételt hogyan sikerült felhasználni, milyen ütemben indulhatott meg a tőkés fejlődés.

Ehhez kapcsolódik a következő probléma: a feudális viszonyok gyökeres kiirtása, a nagybirtok teljes felszámolása kedvezőbb előfeltételeket teremtett, mint a terület nagyobb részén megvalósult rendezés, a föld megosztása? Elméletileg nyilvánvalóan igenlő a válasz. A feudális viszonyok eltűnése a kapitalizmus gyorsabb fejlődését teszi

lehetővé, feudális maradványoktól mentesen. Nyilván nem kell különösebben bizonygatnunk: a kelet-európai helyzet nem ezt igazolja. Nem Szerbia és Bulgária fejlődött a leggyorsabban, persze még kevésbé az 1878 után megmaradt oszmán birodalom. Abban viszont, hogy a Habsburg-birodalomban indult meg a legkorábban, nem is beszélve Poroszországról, és néhány évtized múltán Oroszországban is, viszont Romániában csak nagyon nehezen, természetesen számos egyéb tényezőnek is volt szerepe. Hadd utaljunk itt, kérdéskörünkön belül maradvánnyá, csak egy mozzanatra. A megmaradt és tőkés termelésre áttért nagybirtok a tőkefelhalmozásnak nem jelentéktelen tényezője volt a további fejlődés szempontjából. Biztos persze az is, hogy nem a legalapvetőbb tényezője. A többinek a felsorolása azonban már nem a mi témánk. Csak arra kell utalnunk, hogy ez, számos egyéb gazdasági tényező, nem utolsósorban az indulás szintje, a belső gazdasági viszonyok, az ipar szerepe, a külföldi tőke – még hosszan lehetne sorolni az eminensen gazdasági tényezőket, amelyek Kelet-Európa egészének tőkés fejlődését megszábták. Hogy ez a tőkés fejlődés megkésett, ezért is más jellegű volt, mint a nyugat-európai, hogy az első világháborúig lassú volt (ami alól csak Poroszország a kivétel, de az eredeti porosz tartományokat nem lehet az egész Németország nélkül szemlélni), abban, úgy tűnik, a jobbágyfelszabadításnak is volt szerepe, de a jobbágyfelszabadítás módja nem önmagában szabta meg a tőkés fejlődés ütemét. A jobbágyfelszabadítás egymagában pozitív szerepet töltött be, de csak előfeltételként, módja pedig (a föld megosztása vagy paraszti tulajdon) talán semleges tényezőnek fogható fel, netán úgy, hogy a megosztás mégis inkább elősegítette a kapitalista fejlődést.

A jobbágyfelszabadítás kérdésének a felvetésében, megindításában, végrehajtásának a módjában és ennek megfelelő eredményeiben kétségtelenül alapvetően gazdasági tényezők is közreműködtek. De közreműködtek politikai jellegű tényezők is, hatalmi megfontolások, nemzeti szempontok, háborúk, nemzetközi bonyodalmak, elvi elképzelések és reális lehetőségek. Az eddig nagyon futólag felvázoltakból is talán sejlik, mennyi – országonként és tartományonként roppant változatos – tényező. A kortársak, akik sürgették, és azok, akik megvalósították, s akik néha ugyanazok voltak, többnyire nem, maguk is szubjektíve elsősorban politikai kérdésnek tekintették a jobbágyfelszabadítás ügyét, és nem sokat töprengtek gazdasági értelmén, többnyire nem is értettek ehhez. Csak ha ezt a mozzanatot tartjuk szem előtt, akkor tudjuk a jobbágyfelszabadítást reálisan elhelyezni a gazdaságtörténetben meg a történelmi folyamat egészében is.

IRODALOM

- N. Adăniloae–Dan Berindei: Reforma agrară din 1864. (București), 1967; Berend T. Iván–Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. 2. kiad. Bp., 1976; Rudolf Bičanić: Oslobođenje kmetova u Hrvatskoj godine 1848. In: R. B.: Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici. Zagreb, 1952; Jerome Blum: Noble landowners and agriculture in Austria, 1815–1848. A study in the origins of the peasant emancipation of 1848. Baltimore, 1948; Josip Bösendorfer: Agrarni odnosi u Slavoniji. Zagreb, 1950; Werner Conze: Quellen zur Geschichte der deutschen Bauernbefreiung. Göttingen, 1957. (Quellensammlung zur Kulturgeschichte 12.); Carl von Czoernig: Oesterreichs Neugestaltung 1848–1858. Stuttgart–Augsburg, 1858; N. M. Druzsinin: Goszudarsztvennue kerszt'jane i reforma P. D. Kiszzeleva. I. Predposzülki i szucsosn szt' reformü. II. Realiza-

cija i posleđsđtvtija reformü. Moskva—Leningrad, 1946—1958; *Krzysztof Groniowski*: Realizacja reformy uwłaszczeniowej 1864 roku. Warszawa, 1963; *Die Grundentlastung in Österreich. Erster Theil. Wien, 1857*; *Karl Grünberg*: Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich—bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien. I. Überblick der Entwicklung. II. Die Regulierung der gutsherrlich—bäuerlichen Verhältnisse von 1680 bis 1848 nach den Akten. Leipzig, 1893—1894; *Stefan Kieniewicz*: Ruch chłopski w Galicji w 1846 roku. Wrocław, 1951; *Béla K. Király*: The emancipation of the serfs of East Central Europe. Antemurale 1971. vol. XV. p. 63—85.; *Georg Friedrich Knapp*: Die Bauern-Befreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Theilen Preußens. I. Ueberblick der Entwicklung. II. Die Regulierung der gutsherrlich—bäuerlichen Verhältnisse von 1706 bis 1857, nach den Akten. Leipzig, 1887; *Kreszt'janszkaja reforma v Roszzii 1861 goda*. Szbornik zakonodatel'nüh aktov. Moskva, 1954; *Kamil Krofta*: Dějiny selského stavu. Praha, 1949; *V. I. Lenin*: A szociáldemokrácia agrárprogramja az 1905—1907-es első orosz forradalomban. In: *V. I. Lenin*: Összes művei. 16. k. Bp., 1968, 177—381.; *V. I. Lenin*: A jobbágyrendszer bukásának ötvenedik évfordulójára. In: *V. I. Lenin*: Összes művei. 20. k. Bp., 1969, 128—131.; *V. I. Lenin*: A „parasztreform” és a proletár-paraszt forradalom. Uo. 156—164.; *N. G. Levintov*: Agrarnie otnosenija v Bolgarii nakanune oszvozsdenija i agrarnij perevorot 1877—1878 godov. In: Oszvozsdenie Bolgarii ot tureckogo iga. Szbornik sztatej. Moskva, 1953, 139—221.; *Ja. I. Linkov*: Ocserki isztorii kreszt'janszkogo dvizsenija v Roszzii v 1825—1861 gg. Moskva, 1952; *Franz Mager*: Geschichte des Bauerntums und der Bodenkultur im Lande Mecklenburg. Berlin, 1955; *Maksimiljan Meloch*: Sprawa włościańska w powstaniu listopadowym. Wyd. drugie. (Warszawa), 1948.; *Niederhauser Emil*: A jobbágyfelszabadítás és a nemzetiségi kérdés Kelet-Európában. Történelmi Szemle 1958. I. évf. 1—2. sz. 76—90.; *Niederhauser Emil*: A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában. Bp., 1962; *Johann Nichtweiss*: Das Bauernlegen in Mecklenburg. Eine Untersuchung zur Geschichte der Bauernschaft und der zweiten Leibeigenschaft in Mecklenburg bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts. Berlin, (1954); *Henri Sée*: Esquisse d'une histoire du régime agraire en Europe aux XVIIIe et XIXe siècles. Paris, é. n.; *Stanisław Śreniowski*: Uwłaszczenie chłopów w Polsce. Warszawa, (1956); *Paul Steinmann*: Bauer und Ritter in Mecklenburg. Wandlungen der gutsherrlich—bäuerlichen Verhältnisse im Westen und Osten Mecklenburgs vom 12/13. Jahrhundert bis zur Bodenreform 1945. Schwerin, 1960; Studien zu den Agrarreformen des 19. Jahrhunderts in Preußen und Rußland. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1978. Sonderband. *Rudolf Berthold*: Die Veränderungen im Bodeneigentum und in der Zahl der Bauernstellen, der Kleinstellen und der Rittergüter in den preußischen Provinzen Sachsen, Brandenburg und Pommern während der Durchführung der Agrarreform des 19. Jahrhunderts. 7—116.; *N. M. Družinin*: Die Agrarreformen der sechziger Jahre des 19. Jahrhunderts und ihr Einfluß auf das russische Dorf. 117—228.; *Hartmut Harnisch*:: Vom Oktoberedikt des Jahres 1807 zur Deklaration von 1816. Problematik und Charakter der preußischen Agrarreformgesetzgebung zwischen 1807 und 1816. 229—293.; *I. D. Koval'čenko*: Das Dorf des Europäischen Rußlands vor der Aufhebung der Leibeigenschaft. 295—352. I.; *Samuel Sugenheim*: Geschichte der Aufhebung der Leibeigenschaft und Hörigkeit in Europa bis um die Mitte des neunzehnten Jahrhunderts. St. Petersburg, 1861; *Nicolas G. Svoronos*: Histoire de la Grèce moderne. Paris, 1964. (Que sais-je 578.); *Szabó István*: A jobbágybirtok problémái 1848/49-ben. In: *Sz. I.*: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp., 313—396.; *Szabó István*: Kossuth és a jobbágyfelszabadítás. Századok 1952. 86. évf. 3—4. sz. 509—592.; *Sz. D. Szkazkin*: Osznovnue problemü tak nazüvaemogo „Vtorogo izdanija toposztnicseszta” v Szrednej i Vosztocnoj Europe. Voproszú Isztorii 1958. 2. sz. 96—119. *Jozo Tomasevich*: Peasants, politics and economic change in Yugoslavia. Stanford—London, 1955; *Josef Válka*: K současnému stavu otázky „druhého nevolnictví” v středoevropských zemích. (Názory o vývoji feudálního pozemkového vlastnictví v 15—17. stol.) Časopis Matice Moravské 1954. 179—221; *Varga János*: A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban. Bp., 1971; *Varga János*: A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767—1849. Bp., 1967. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 41.); *Varga János*: Typen und Probleme des bäuerlichen Grundbesitzes in Ungarn 1767—1849. Bp., 1965. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 56.); *P. A. Zajoncškovszkij*: Otnema kreposztnogo prava v Roszzii. Izd. tret'e, pererabotannoe i dopolnennoe. Moskva, 1968; *P. A. Zajoncškovszkij*: Provedenie v szisz' kreszt'janszkoj reformü 1861 g. Moskva, 1958; *Benedykt Zientara*: Z zagadnień spomych tzw. „wtórnego poddaństwa” w Europie Środkowej. Przegląd Historyczny 1956. 1. sz. 96—119. I.